

Úsporné strategie českých rodin s dětmi uplatňované v důsledku pandemie a ekonomické krize¹

Sylva Höhne² – Jana Paloncyová³ – Karel Fric⁴

Saving Strategies of Czech Families with Children Due to the Pandemic and Economic Crisis. The article focuses on the effects of the pandemic and the current economic crisis on the living conditions of Czech families with children. Its aim was to identify different groups of families according to the degree of application of austerity measures. As latent profile analysis shows more than two-fifths of families have not been yet greatly affected by recent economic changes. Another two fifths of families have adopted austerity measures, most of them felt more significant effects of the energy crisis. Other families remain in economic trouble for a long time. The ability to respond to sudden crises is reduced especially by low income and indebtedness.

Sociológia 2024, Vol. 56 (No. 3: 220-243)

<https://doi.org/10.31577/sociologia.2024.56.3.8>

Key words: Families with children; covid-19 pandemic; economic crisis; strategies; latent profile analysis

Úvod

Príznivý vývoj české ekonomiky ve druhé dekádě 21. století (po odeznění recese v letech 2012 a 2013) vyznačující se růstem HDP, zaměstnanosti či klesající nezaměstnaností přerušila pandemie nemoci covid-19, jejíž první případ byl v ČR evidován k 1. březnu 2020 (ČSÚ 2024). V zájmu zamezení šíření této nemoci byla vládou zaváděna řada restriktivních opatření, která zásadně ovlivňovala osobní, rodinný a pracovní život jedinců a rodin, ale i fungování ekonomických subjektů (Paloncyová et al. 2023; Slabá 2022; Höhne et al. 2022). Omezení v pracovní oblasti (mj. redukce odpracovaných hodin, v krajním případě až ztráta zaměstnání či ukončení podnikání, ale i péče o děti v době, kdy byly uzavřeny školy) byla různou měrou finančně kompenzována, což se následně promítalo do příjmové úrovně domácností. Soudobé výzkumy dokládají, že i když se příjmy většiny domácností v důsledku pandemie nijak výrazně nezměnily, případná změna však znamenala spíše zhoršení, a tedy snížení příjmů (např. ČBA 2020; Červenka – Kyselá 2023; *Život během pandemie*, nedat.). V zájmu zachování finanční úrovně přistupovaly domác-

¹ Tento článek byl finančně podpořen z institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace na léta 2018–2022 a 2023–2027 a je součástí výzkumného úkolu Zpráva o rodině 2023 (IP70620) řešeného Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí, v. v. i., v letech 2022–2023.

² Korespondence: Ing. Sylva Höhne, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. (RILSA), Dělnická 213/12, 170 00 Praha 7, Česká republika. E-mail: sylv.hohne@rilsa.cz

³ Korespondence: Mgr. Jana Paloncyová, Ph.D., Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. (RILSA), Dělnická 213/12, 170 00 Praha 7, Česká republika. E-mail: jana.paloncyova@rilsa.cz

⁴ Korespondence: Mgr. Karel Fric, Ph.D., Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i. (RILSA), Dělnická 213/12, 170 00 Praha 7, Česká republika. E-mail: karel.fric@gmail.com

nosti k redukci své běžné spotřeby (mnohdy vyvolané právě vnějšími restrikcemi), příp. k odkládání větších nákupů, splátek úvěrů, ale i k čerpání nových půjček (Prokop et al. 2020; Křečková Tůmová et al. 2023).

Pozvolné uvolňování restrikcí, především v letním období roku 2021, s sebou neslo oživení spotřeby domácností (ČSÚ 2023c). Postupný celosvětový ústup epidemie covidu-19 však nebyl doprovázen celospolečenským restartem. Již v roce 2021 započala krize spojená nejprve s růstem cen energií. K dalšímu prohloubení finančních obtíží domácností výrazně přispěla ruská invaze na Ukrajinu. Od roku 2022 tak čelí nejen Česká republika vysoké inflaci (Eurostat 2024). Energetická krize a zdražování dalšího zboží a služeb zvyšuje nároky na dostatečnost rodinného rozpočtu a znesnadňuje vycházení s příjmy domácnosti. Rodiny mohou na jedné straně využít standardních nebo v krizových obdobích ad hoc opatření státu. Na druhé straně mohou být samy aktivní a změnit své dosavadní strategie týkající se příjmů (např. hledáním dalšího pracovního výdělků) a/nebo výdajů (např. omezením spotřeby zboží, služeb). Rostoucí životní náklady se přitom dotkly všech typů domácností, v oblasti bydlení vč. energií však vyšší inflaci čelily nízkopříjmové domácnosti (Adunts et al. 2022). Autorský tým pod vedením Jana Klusáčka (2022) dále dodává, že velmi vysoké výdaje na energie v relaci k příjmům nejvíce ohrožují osaměle žijící seniory, nízkopříjmové rodiny s dětmi a sólo rodiče.

Pozornost tohoto článku je zaměřena na české rodiny s nezaopatřenými dětmi. Míra autonomního finančního zabezpečení, tj. bez pomoci státu formou sociálních dávek či bez čerpání úvěrů a půjček na základní potřeby svých členů, se v různých typech rodin s dětmi lišila již před pandemií. V obtížnějším postavení byly např. rodiny sólo rodičů či rodiny s více než dvěma dětmi (Křečková Tůmová et al. 2023). Základní otázkou je, jak se rodiny s dětmi musely přizpůsobit novým ekonomickým podmínkám. Hlavním cílem tohoto článku je identifikovat a relativně vyčíslit skupiny rodin s dětmi podle toho, jaká a zejména kolik různých úsporných opatření musely s postupující ekonomickou krizí přijmout. Sledovány jsou jejich strategie v předpandemickém období, během pandemie v letech 2020 až 2021 a v době ekonomické krize v roce 2022.

Adaptace rodin na nepříznivé změny jejich ekonomické situace

Ekonomické krize byly již v historii doprovázeny zejména výrazným snižováním spotřeby, v případě přetrvávajícího nedostatku finančních prostředků pro zajištění základních potřeb pak domácnosti v krizových obdobích přistupovaly k novým půjčkám (např. Kolmakov et al. 2021; Friedline et al. 2021). Již v minulosti bylo přitom poukazováno na to, že ekonomické krize dopadají ve větší míře na rodiny s dětmi (např. Chzen 2015; Drake – Williams 2022). V období ekonomické recese po roce 2008 volily evropské domácnosti nejčastěji

pasivní strategie (zejména snížení spotřeby zboží a služeb), v rodinách s dětmi šlo však nezřídka o snížení spotřeby základních potravin. Druhou nejběžnější strategií byly půjčky, k nimž se rodiny s dětmi uchýlovaly častěji než k čerpání sociálních dávek. Patrné bylo rovněž omezení osobní spotřeby rodičů ve prospěch zajištění potřeb dětí (Chzen 2015). Domácnosti s nízkými příjmy, mezi které patří ve vyšší míře i rodiny samoživitelů, v období ekonomické krize spojené zejména s vysokou inflací spotřebují na uspokojení svých potřeb vyšší podíl svého celkového příjmu než domácnosti s vyššími příjmy. S tím souvisí i jejich menší schopnost spořit a omezená možnost těžit ze svých dřívějších úspor (Charalampakis et al. 2022). Bohatší domácnosti si navíc mohou dovolit spotřebovat dražší druhy zboží (např. kupují značkové výrobky místo levnějších). Nahrazení drahých produktů levnějšími alternativami tak může být v jejich případě dalším řešením, jak se vyrovnat s rostoucími náklady. Zato nízkopříjmové domácnosti mají obecně tendenci nakupovat levnější sortiment, a jsou tak méně schopné tlumit dopad inflace prostřednictvím substituce (tamtéž).

Podle Vilchynské et al. (2023) měly domácnosti ve státech střední a východní Evropy během pandemie covidu-19 nižší příjmy, výrazně omezovaly své výdaje a preferovaly úspory před investicemi. V souvislosti s protiepidemickými opatřeními domácnosti snižovaly výdaje zejména na rekreaci a kulturu, restaurace a hotely, oděvy a obuv, dopravu, ale i na bydlení, elektřinu, vodu, plyn, potraviny a nealkoholické nápoje. Náklady na vzdělávání se příliš nezměnily. V době karantény však utráceli obyvatelé středoevropských zemí stále více za léky. Podobné finanční strategie uplatňovali i obyvatelé Velké Británie (May et al. 2023). Tamní kvalitativní výzkum poukázal na to, že dotázané domácnosti hledaly emocionální i materiální podporu ve svém blízkém sociálním okolí (širší rodina, přátelé, komunita), v případě zhoršeného rozpočtu využívaly kreditní karty, kontokorenty či si braly půjčky a úvěry, a to i na zaplacení běžných výdajů, včetně splátek hypotéky apod. Na druhé straně se ztížené finanční situaci bránily omezením spotřeby, případně využívaly i potravinové banky. Uvedená studie rovněž poukazuje na souvislost mezi finanční nejistotou a zhoršující se duševní pohodou a zdravím. Finanční strategie domácností se ve Velké Británii lišily v závislosti na postavení jejich členů na trhu práce a výši pracovního příjmu (Crossley et al. 2021). Půjčky využívaly ty s nejnižšími příjmy, domácnosti etnických menšin a rodiče samoživitelé. Tyto skupiny hledaly pomoc nejčastěji u svých přátel či širší rodiny (tamtéž).

Ekonomickou situaci českých domácností sledoval během pandemie zejména longitudinální výzkum *Život během pandemie* (nedat.), na který pak navázal výzkum *Život k nezaplacení* (nedat.). Podle něj bylo v příjmové chudobě (tj. s čistým měsíčním příjmem pod hranicí příjmové chudoby z roku 2019 adjustované o inflaci) na počátku pandemie (v dubnu 2020) 31 % rodin s nezle-

tilými dětmi, nejnižší úroveň dosáhl tento ukazatel v červnu 2021 (13 %). Na počátku energetické krize vzrostl na 18 %, v listopadu 2022 byl na srovnatelné úrovni (17 %). Podíl nízkopříjmových rodin s dětmi, tj. těch, jejichž čistý měsíční příjem byl nižší než medián a zároveň měly úspory maximálně na měsíc, byl nejvyšší v červnu 2021 (25 %), v únoru 2022 činil 16 %. Po výkyvu na 22 % v létě 2022 se tento ukazatel vrátil na 17 % v listopadu 2022 (*Život k nezaplacení*, nedat.).

Domácnosti volily v době pandemie v reakci na změny své finanční situace různé strategie (*Život během pandemie*, nedat.). Na počátku pandemie deklarovalo snahu omezit výdaje na potraviny, spotřební zboží a služby (restaurace, kultura, cestování) 40 až 50 % domácností. V prvních měsících epidemie omezovaly spotřebu i ty domácnosti, které nebyly ekonomicky nijak zasaženy. Promítly se zde obavy z dalšího vývoje, ale i protiepidemická opatření, jež výrazně zredukovala kulturní, sportovní a další vyžití ve volném čase. Po mírných výkyvech se tendence šetřit pomalu oslabovala na 18 % v září 2021, poté však opět rostla (na 22 % v únoru 2022). Rodiny s dětmi šetřily v roce 2020 nejčastěji na spotřebních věcech a na stravování mimo domov, v roce 2021 se přidaly i úspory na potravinách. Rok 2022 byl však ve znamení výrazného růstu podílu rodin s dětmi, které se k úsporám alespoň v jedné z výše uvedených oblastí uchýlily, a to ze 17 % v listopadu 2021 na 27 % o rok později.

Od počátku pandemie také mírně poklesl celkový podíl rodin s dětmi, které měly problém se splácením svých závazků. Z 18 % v květnu 2020 klesl na 9 % v září 2020, poté v roce 2021 a 2022 osciloval na úrovni 10 %. Pro překonání finančních problémů zvažovaly dotázané rodiny nejčastěji zvýšení pracovního příjmu přechodem na jinou práci či přijetím další k té stávající (na úrovni 10 % v roce 2021, ale stoupající až k 18 % v listopadu 2022; *Život k nezaplacení*, nedat.).

Výzkumy cílené pouze na rodiny s dětmi ve vyšší míře podrobnosti ukázaly, že se zhoršenou finanční situací se během pandemie potýkala zhruba čtvrtina úplných a téměř dvě pětiny neúplných rodin (Křečková Tůmová et al. 2023). Životní podmínky neúplných rodin jsou přitom ve srovnání s úplnými rodinami horší i v běžných, nekrizových dobách (Höhne et al. 2022). Na externí pomoc v podobě využití služeb neziskových organizací, potravinových bank aj. spoléhají minimálně. Důvodem je jejich místní, kapacitní, finanční či časová nedostupnost, ale také nedostatečné povědomí a informovanost o těchto službách. Další možností, jak čelit obtížné finanční situaci, je využít státní podpory, nejčastěji skrze sociální dávky. Speciálně upravené dávky reflektující důsledky pandemie – krizové ošetřovné či mimořádnou okamžitou pomoc – pobírali v době pandemie opět častěji sólo rodiče, kteří jsou obecně častějšími příjemci sociálních dávek. Za dostačující ale mělo pomoc ze strany státu v tomto období pouze necelých 30 % představitelů úplných i neúplných rodin. Z výše uvede-

ného vyplývá, že české rodiny se snaží čelit nepříznivé ekonomické situaci zejména vlastními silami a zdroji, příp. pomocí širší rodiny (Křečková Tůmová et al. 2023).

V případě déletrvajících krizí, jako byla pandemie covidu-19, však nelze příliš spoléhat na to, že mohou rodiny a domácnosti pokrýt nepříznivé období ze svých úspor. Podle výzkumu *Život k nezaplacení* (nedat.) dokázaly více než čtyři pětiny rodin s dětmi na konci roku 2021 tvořit úspory, v listopadu roku 2022 to zvládla necelá polovina. Naopak každá čtvrtá o úspory přicházela, každá pátá měla výdaje stejné jako příjmy a úspory na maximálně dva měsíce. Mezi extrémně ohrožené, tj. ty, jejichž výdaje byly vyšší než příjmy a úspory by vystačily na nejvýše dva měsíce, se zařadilo 8 % rodin s dětmi (tamtéž). Z hlediska typu rodiny neměla podle Palonciová et al. (2023) na konci roku 2022 žádné úspory každá třetí rodina sólo rodiče a každá šestá úplná rodina, další necelá pětina by při výpadku příjmů pokryla své potřeby nejvýše jeden měsíc. Některé studie však poukazují i na to, že vlivem lockdownů, tj. uzavřením obchodů a služeb, bylo možné zaznamenat i vyšší míru tvorby úspor, většina z nich je však v drtivě domácnostech s nejvyššími příjmy (např. Colabella et al. 2023).

Vzhledem k celospolečenským změnám a historickým zkušenostem je tak možné se domnívat, že rodiny s postupující krizí musely čím dál častěji měnit své finanční zvyklosti a uplatňovat více strategií pro zabezpečení svých potřeb. Navíc vyjdeme-li z toho, že ekonomická situace sólo rodičů a rodin s více dětmi je obecně horší než u ostatních rodin již v běžném, „nekrizovém“ období, dopady krize se budou pravděpodobně lišit v různých typech rodin s dětmi. Z toho lze vyvodit následující výzkumné otázky:

Jak se měnila míra uplatňování vybraných úsporných strategií rodin s dětmi před, během a po pandemii?

Lze identifikovat a relativně vyčíslit rodiny, jež prošly krizovým obdobím bez nutnosti přijmout kroky ke stabilizaci rodinného rozpočtu, a které naopak pandemie a následná krize přivedla do finančních problémů nebo je v nich nadále upevnila?

Jaké sociodemografické a ekonomické faktory diferencují identifikované typy rodin?

Data a metodologie

Analýza je založena na datech výběrového šetření *Životní podmínky rodin s dětmi 2022* realizovaného v říjnu a listopadu 2022 mezi rodiči neza-

patřených dětí.⁵ Jeho cílem byla reflexe sociálně-ekonomických podmínek rodin s dětmi s důrazem na dopady energetické krize a růst cen na jejich finanční situaci. Dotazování byli jak rodiče žijící alespoň dva roky s partnerem v manželském či nesezdaném svazku, tak sólo rodiče pečující o děti po většinu dní v měsíci či se v péči o ně víceméně rovnoměrně střídající s druhým rodičem. Záměrný kvótní výběr zohledňoval zastoupení úplných a neúplných rodin s dětmi v populaci dle sčítání lidu, domů a bytů 2011. Dále bylo sledováno pohlaví a nejvyšší dokončené vzdělání rodiče, počet nezaopatřených dětí, věk nejmladšího dítěte v domácnosti, velikost obce a kraj. Nastavení kvót bylo po zveřejnění výsledků sčítání za rok 2021 tímto ex post potvrzeno. Výsledná datová matice čítá odpovědi od 3 195 respondentů, sólo rodiče byli zastoupeni z 26 %. Zatímco v úplných rodinách byli rovnoměrně dotazováni muži i ženy, mezi sólo rodiči dominovaly (v návaznosti na data ze sčítání jako opory výběru) ženy (84 %). Zhruba dvě třetiny sólo rodičů měly v péči jedno nezaopatřené dítě, v úplných rodinách bylo zastoupení jedno- a dvoudětných rodin téměř vyrovnané (48 %, resp. 44 %). Z hlediska věku nejmladšího dítěte v domácnosti měla necelá polovina úplných rodin dítě předškolního věku (do šesti let), polovina sólo rodičů naopak pečovala o dvanáctileté nebo starší dítě/děti.

Strategie, které rodiny z finančních důvodů uplatňovaly, byly ve výzkumu operacionalizovány baterií sestávající z 12 možných aktivit. Ty zahrnovaly především určité úsporné kroky na straně výdajů, ale i snahu zajistit domácnost dalšími prostředky.⁶ Konkrétně se jednalo o tyto strategie:

- šetřit na jídle,
- žádat o sociální dávky,
- žádat o pomoc u neziskové organizace, potravinové banky, charity,
- hledat jiné/další zaměstnání, jiný/další zdroj příjmů,
- přestěhovat se,
- omezit volnočasové aktivity dětí,
- omezit vlastní volnočasové aktivity či celé rodiny,
- snižovat spotřebu energií a/nebo vody,
- šetřit na výdajích za dětské oblečení a obuv,
- omezit stravování dětí ve školní jídelně / dospělých v kantýně apod.,

⁵ Výzkum uskutečnil *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí*, v. v. i. ve spolupráci s agenturou FOCUS, a sice kombinací metod standardizovaných face-to-face rozhovorů provedených vyškolenými tazateli s využitím elektronického dotazníku v notebooku (CAPI) a on-line vyplňování (CAWI) skrze externí panel respondentů registrovaných v Českém národním panelu. Blíže k projektu viz <https://www.rilsa.cz/projekty/zprava-o-rodine-2023/>.

⁶ Jsme si vědomi i dalších možných přístupů, jak mohou rodiny reagovat na napjatou finanční situaci domácnosti. Jednak skrze čerpání vlastních úspor, dále například prodejem svého majetku, ale i využíváním půjček a úvěrů. Těmto opatřením byla v dotazníku věnována samostatná pozornost, ale způsob formulace otázek nebyl srovnatelný s baterií, která do hlavní analýzy vstoupila. Nicméně nejsou v článku zcela opomenuty.

- omezit stravování mimo domov ve volném čase,
- omezit rodinné dovolené.

Přestože prioritou výzkumu byly životní podmínky rodin v roce 2022 vč. případného využívání úsporných opatření, dotázaní rodiče se měli retrospektivně vyjádřit i k tomu, zda uvedené strategie volili v prvních dvou letech pandemie covidu-19, tj. v roce 2020 a 2021, a dále v období před pandemií. Z toho lze vysledovat, zda a příp. jak se používané strategie rodin v zájmu udržení jejich finanční úrovně s ohledem na vnější okolnosti v čase proměnily.

Pro kategorizaci rodin dle počtu a období uplatňování jednotlivých strategií vycházíme z předpokladu, že temporální dimenze a četnost využívaných strategií zmíněných respondenty je podstatnější než charakter těchto strategií. V šetření sledovaná opatření jsou považována jako stejně významná. Přiřazení případných vah dle jejich důležitosti nemá oporu v jiných aktuálních výzkumech a bylo by čistě subjektivní, a to jak z pohledu výzkumníků, tak z pohledu samotných respondentů, od nichž ani takovou informaci nemáme. V prvním kroku byly vytvořeny tři nové proměnné shrnující celkovou četnost praktikování úsporných opatření pro jednotlivá období – před pandemií, tj. před rokem 2020, v prvních dvou letech pandemie 2020 až 2021 a v roce 2022. Výsledné proměnné nabývají hodnot v rozmezí od nuly do 12 a představují počet zvolených opatření v každém období. Vyšší hodnota tak odpovídá vyšší četnosti zmíněných strategií. Výsledné proměnné jsou diskrétní, ale zároveň zachycují spojitý skrytý koncept. Z tohoto důvodu jsme pro klasifikaci respondentů použili statistickou analýzu skrytých profilů (latent profile analysis – LPA), která identifikuje skryté skupiny jedinců v datovém souboru na základě jejich podobných charakteristik (Williams – Kibowski 2016).

LPA vychází z několika předpokladů: vzorek dat pochází z různorodé populace, která je směsí jednotlivých tříd; vztah mezi latentními třídami a pozorovanými proměnnými je konzistentní mezi podskupinami; pozorování jsou navzájem nezávislá; proměnné jsou navzájem nezávislé v rámci každé latentní třídy; a v závislosti na variantě LPA předpokládá i multivariátní normálnost pozorovaných proměnných.⁷ LPA je navíc citlivá na počet latentních tříd specifikovaných v modelu.

Pro výpočet jsme využili program R a balík tidyLPA (Rosenberg et al. 2018). Model jsme definovali s použitím metody EEI⁸ na všech respondentech výzkumu *Životní podmínky rodin s dětmi 2022*, což lze podle dostupné

⁷ Naše data tyto předpoklady víceméně splňovala, s výjimkou multivariátní normálnosti. Literatura zmiňuje, že bychom v těchto případech měli použít kalkulaci s odhady, které jsou robustní. Balík v R, který byl použit pro kalkulaci, ale tuto možnost neposkytuje. Při výběru modelu jsme proto brali mimořádný zřetel na teoretickou přijatelnost modelu a vnitřní konzistenci tříd.

⁸ Tento model předpokládá nulové kovariance uvnitř tříd a mezi třídami. Rozptyly proměnných mohou být různé v rámci jednotlivých tříd, ale zůstávají konstantní mezi třídami. Pro více informací viz Wardenaar (2021).

literatury z hlediska velikosti souboru považovat za dostatečné pro LPA (Spurk et al. 2020). Jsme si vědomi určitých limitů provedené analýzy. Hlavním omezením metody LPA je, že identifikované třídy se nemusí vždy shodovat s existujícími podskupinami v populaci. Metoda předpokládá, že ne-normalita a ne-linearita pozorovaná v heterogenních datech může být vysvětlena homogenními podskupinami, které jsou spolu smíšený. V některých případech ale může existovat jiný důvod pro ne-normalitu a ne-linearitu, což může vést k chybné identifikaci tříd (Williams – Kibowski 2016). Bližšímu popisu těchto tříd se věnujeme níže ve „výsledkové“ části.

Pro identifikaci faktorů, které diferencují jednotlivé třídy, byla provedena multinomiální logistická regrese.

Výsledky

Uplatňování úsporných strategií rodinami s dětmi

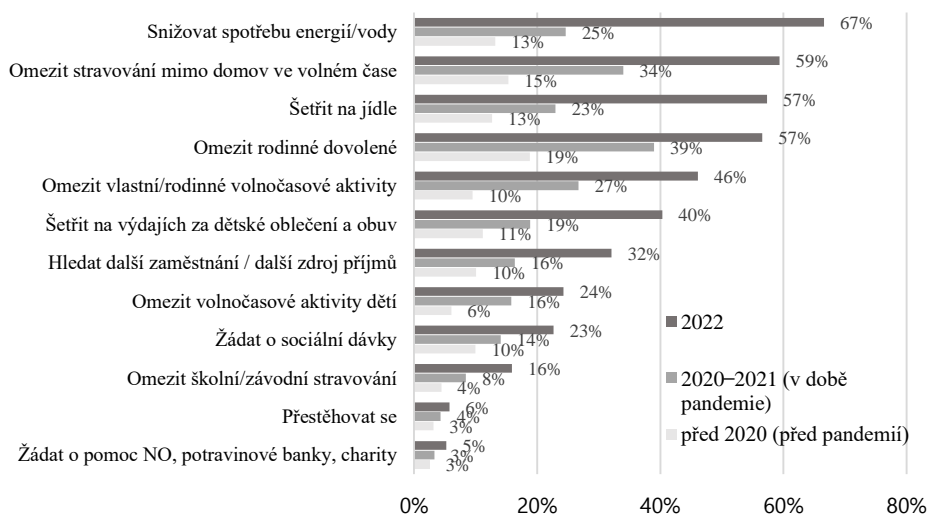
Podle dat výzkumu *Životní podmínky rodin s dětmi 2022* je s postupem času patrné navýšení podílu rodin, které z finančních důvodů volily alespoň jednu z 12 nabízených možností. Zatímco před rokem 2020 uplatňovalo alespoň jednu z výše zmiňovaných strategií 33 % rodin s dětmi, v prvních dvou letech pandemie to bylo již 57 % a v roce 2022 dokonce 78 % domácností.

Na první pohled se tedy zdá, že energetická krize a obecné zdražování znamenaly pro rodinné rozpočty silnější zásah než pandemie. Z podrobnější analýzy nicméně plyne, že jak v pandemii, tak v roce 2022 přibýlo oproti předchozímu období celkově po necelé čtvrtině rodin, které musely začít činit alespoň jedno z daných opatření. Na druhou stranu ale z rodin, které již některé opatření v předchozím období volily, jich většina uplatňovala minimálně stejný, ale spíše vyšší počet opatření. Výraznější rozšíření spektra zaváděných opatření pak spíše ukazuje na silnější dopad energetické krize a zdražování na finanční situaci rodin ve srovnání s důsledky pandemie. Nelze zapomínat ani na to, že rodinné finance řady domácností byly oslabeny již kvůli pandemii a finanční napětí, které přinesl rok 2022, jim dále spíše přitížilo.

V pandemii, ale i v době před ní, se úsporné kroky nesly nejčastěji v duchu omezování rodinných dovolených a stravování mimo domov ve volném čase (což bylo v pandemii často vynuceno i vnějšími okolnostmi v návaznosti na vládní restrikce). Po prudkém zvýšení cen se ale do popředí dostalo výrazné omezování spotřeby právě energií, příp. vody, a na jejich roveň se z hlediska četnosti vyzdvihlo šetření na jídle. Každou z těchto čtyř strategií během roku 2022 uplatňovala více než polovina rodin s dětmi (Graf č. 1). Téměř polovina rodičů byla přinucena omezovat vlastní či rodinné volnočasové aktivity, dvě pětiny hledaly úspory ve výdajích za dětské oblečení a obuv a každý třetí se ohlížel po novém výdělků. Před vypuknutím pandemie přitom tyto strategie volila pouze desetina rodin. V téměř každé čtvrté rodině museli z finančních

důvodů v loňském roce omezit financování volnočasového vyžití dětí, k čemuž před pandemií přistupovali spíše výjimečně. Podobně se zhruba čtvrtinový podíl rodin s dětmi obrátil na úřad práce s žádostí o sociální dávky. Spíše ojedinělé, a to ve všech sledovaných obdobích, bylo hledání pomoci u neziskových a charitativních organizací, a také změna bydlení.

Graf č. 1: Strategie uplatňované z finančních důvodů rodinami s dětmi, vývoj v čase (v %)

Pozn.: NO jsou neziskové organizace. Řazeno podle nejčastěji uplatňovaných úsporných strategií v roce 2022.

Zdroj: Výzkum *Životní podmínky rodin s dětmi 2022*.

Uplatňování jednotlivých opatření je diferencováno podle sociodemografických a ekonomických charakteristik rodin. Sólo rodiče zaváděli všechna opatření významně častěji než úplné rodiny, a to po všechna tři sledovaná období. Zásadní roli hrála jejich nižší příjmová úroveň a s tím spojené větší pocíťované potíže při nakládání s rodinným rozpočtem. V úplných rodinách se vyšší mírou v uplatňování všech opatření vydělovaly domácnosti s nejnižšími příjmy (do 39 tisíc Kč měsíčně na podzim 2022), v některých případech ale i ty s příjmem do 49 tisíc Kč. Četněji dané kroky činili nesezdaní partneři, neboť jim z důvodu častější péče o předškolní děti ve srovnání s manželskými páry chyběl pracovní příjem, příp. i celkové příjmy domácnosti byly nižší v souvislosti s nižší vzdělaností úrovní nesezdaných partnerů. Vyšší počet dětí zpravidla zvyšuje jejich požadavky na dané potřeby a tím více nutí domácnosti hledat úspory.

Typologie rodin s dětmi podle zavádění úsporných opatření

Jak bylo uvedeno v metodologické části, pro diferenciaci rodin z hlediska reakcí na dopady pandemie a ekonomické krize byla využita LPA analýza. Celkem bylo vypočteno 15 různých variant modelu s počtem tříd od jedné do patnácti. Modely s různým počtem latentních profilů byly porovnávány na základě minimalizace *Bayesovského informačního kritéria* (BIC, viz Tabulku č. 1), které je vhodné pro výběr správného počtu tříd (Tein et al. 2013). Nižší hodnoty BIC naznačují nejlepší shodu modelu, nejlepší výsledky tak dosahují modely s dvanácti nebo více třídami.

Tabulka č. 1: Ukazatele vhodnosti pro modely o jedné až patnácti třídách

Počet tříd	BIC	AIC	Entropie
1	46 868	46 832	1,00
2	42 615	42 554	0,96
3	41 311	41 226	0,85
4	41 344	41 234	0,63
5	40 242	40 108	0,67
6	38 818	38 660	0,71
7	38 851	38 669	0,66
8	37 599	37 393	0,77
9	37 632	37 401	0,74
10	38 501	38 246	0,67
11	37 683	37 404	0,68
12	37 296	36 992	0,71
13	36 940	36 612	0,76
14	37 029	36 677	0,70
15	36 676	36 300	0,70

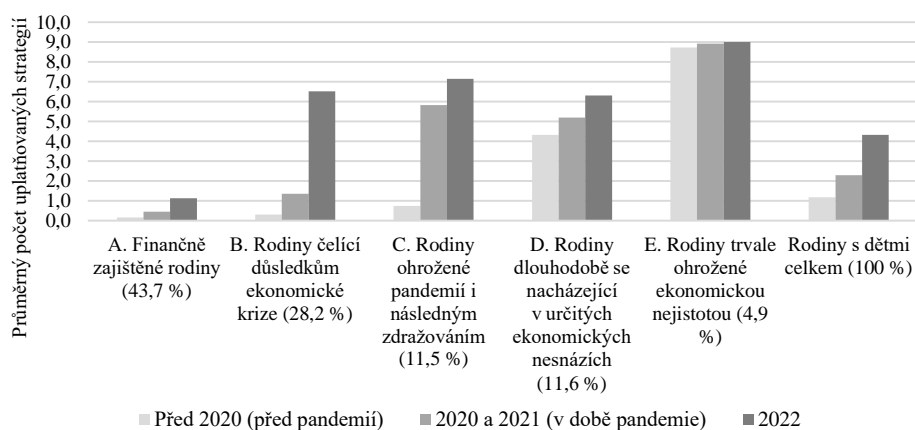
Zdroj: Výzkum *Životní podmínky rodin s dětmi 2022*.

Takto složité modely ale obecně nejsou optimální pro interpretaci a prezentaci výsledků. Volbu modelu by měla řídit jak empirická, tak teoretická kritéria (Ram – Grimm 2009). Proto jsme se zaměřili na modely s nižším počtem tříd a hodnotili jsme je podle jejich teoretické přijatelnosti, srozumitelnosti, výstižnosti a vnitřní konzistence. Postupně byly porovnávány modely s třemi, čtyřmi, pěti a šesti třídami. Přitom byly kontrolovány průměrné hodnoty proměnných vyjadřujících počet rodinou uplatňovaných strategií v jednotlivých sledovaných obdobích a jejich 95% konfidenční interval pro jednotlivé třídy v každém modelu. Na základě těchto kritérií byl vybrán model se šesti třídami, který má relativně nejmenší konfidenční intervaly pro jednotlivé třídy, z čehož vyplývá nejlepší vnitřní konzistence jednotlivých tříd. Tento model též vystihuje hlavní

skupiny rodin dle strategií, které předpokládáme na základě teoretického uvážení.

V tomto modelu byly identifikovány dvě třídy s velmi nízkou mírou uplatňování úsporných strategií ve všech třech sledovaných obdobích. Tyto třídy byly prakticky identické v relevantních parametrech, jako jsou průměry a rozptyly v jednotlivých časových údobích, a proto jsme je spojili do jedné třídy.⁹ Výsledkem je klasifikace rodin do pěti tříd, resp. skupin, které se mezi sebou liší v četnosti využívání úsporných strategií před rokem 2020, v prvních dvou letech pandemie a v roce 2022, tedy v době probíhající energetické krize a růstu cen (Graf č. 2).

Graf č. 2: Typologie rodin s dětmi na základě LPA analýzy a průměrný počet jimi uplatňovaných úsporných strategií ve sledovaném období

Pozn.: Procenta v popisích osy x znamenají četnostní zastoupení daných skupin v rámci rodin s dětmi podle LPA analýzy.

Zdroj: Výzkum *Životní podmínky rodin s dětmi 2022*.

Nejčetnější (44 %) je skupina rodin, které ve všech třech obdobích téměř nebyly z finančních důvodů nuceny využívat úsporné strategie, v roce 2022 praktikovaly v průměru jen jednu (1,1) z nich (Graf č. 2). V této třídě se přitom nachází všechny rodiny, tj. celkově necelá pětina (19 %), které se za celou dobu nemusely uchýlit k žádnému z nabízených opatření. Jejich naprostým opakem jsou co do četnosti využívání vybraných strategií rodiny, jež se před pandemií, v jejím průběhu i v roce 2022 neobešly bez většiny úsporných kroků (v průměru uplatňovaly devět z nich). Četnostní zastoupení těchto rodin je

⁹ Kalkulaci jsme replikovali použitím balíku Mclust. I touto metodou byly v modelu identifikovány dvě oddělené třídy, a to jak výpočetní variantou EEE, tak i EEL.

nicméně nejnižší (5 %). Mezi těmito dvěma extrémy se vyprofilovaly tři třídy: jednak ty, které v pandemii i před ní zvládaly finanční situaci bez nutnosti volby některých úsporných kroků a které k tomu přiměla až energetická krize a zdražování (28 %), dále ty, pro něž se stala finanční zátěží již pandemie, což přetrvalo i v roce 2022 (12 %), a v neposlední řadě ty, které se s mírnými potížemi a potřebou využívat v průměru třetinu až polovinu daných strategií potýkaly po celou sledovanou dobu, přičemž míra tohoto využívání se v čase zvyšovala (12 %).

Jaké charakteristiky stojí v pozadí těchto odlišností a které faktory přispívají k zařazení dané rodiny do té které kategorie? V tomto směru byl zkoumán vliv demografických ukazatelů rodin a jejich členů (úplnost rodiny, forma partnerského soužití rodičů v úplných rodinách, počet nezaopatřených dětí a věk nejmladšího dítěte) a ekonomických indikátorů (sociálně-ekonomický status rodičů v době výzkumu, tj. zda byli na podzim 2022 výdělečně činní, celkový čistý měsíční příjem domácnosti¹⁰ v září 2022, příjmová struktura zohledňující pobírání sociálních dávek¹¹, typ bydlení z hlediska právního důvodu užívání bytu a čerpání nových /spotřebitelských/ půjček během pandemie a v roce 2022). Pozornost byla věnována také možným regionálním odlišnostem, neboť je možné očekávat, že v krajích s horšími životními podmínkami (nižší příjmová úroveň, vyšší nezaměstnanost, častější čerpání sociálních dávek apod.) bude četnost výskytu rodin uplatňujících vícero úsporných strategií relativně vyšší ve srovnání s lépe ekonomicky situovanými kraji. Případné níže uváděné rozdíly mezi skupinami rodin tak byly podle těchto charakteristik statisticky významné na 5 % nebo nižší hladině významnosti. Při bližším popisu jednotlivých tříd vycházíme od té s nejnižší mírou uplatňování úsporných strategií a postupujeme k těm hůře finančně zajištěným s vyšší mírou využívání daných opatření.

Nejpočetněji zastoupenou třídu (A), která *v době před pandemií, v jejím průběhu, ale ani v roce 2022 po dobu energetické krize a výrazného zdražování nemusela z finančních důvodů realizovat (téměř) žádná úsporná opatření*, reprezentují výrazně častěji úplné rodiny a zvláště ty s jedním dítětem. V závislosti na věku nejmladšího dítěte v rodině se spíše jedná o (úplné) rodiny s 16letým a starším dítětem. V úplných rodinách hraje podstatnou roli také forma partnerského soužití rodičů, neboť nadprůměrné zastoupení zde mají manželské páry oproti nesezdaným. Existující výdělečná činnost rodičů je dalším důležitým faktorem, protože do této skupiny rodin mnohem častěji spadají ty, ve kterých jsou (oba) rodiče zaměstnaní nebo podnikají. Celkově

¹⁰ V datech dostupný pouze skrze zařazení domácností do desetitisícových příjmových intervalů.

¹¹ Rozlišit přitom lze dávky nahrazující pracovní výdělek (pobírání důchodu, podpory v nezaměstnanosti, rodičovského příspěvku a/nebo nemocenských dávek) a dávky reagující na nepříznivou příjmovou situaci domácnosti (čerpání přídatku na dítě, příspěvku na bydlení, náhradního výživného, dávek hmotné nouze a/nebo jiných sociálních dávek).

čisté měsíční příjmy jejich domácnosti tak dosahují nadprůměrných hodnot. Mezi úplnými rodinami jde o příjem minimálně ve výši 60 tisíc Kč, v neúplných rodinách o příjem 30 tisíc a více Kč. Rodinný rozpočet tak zpravidla naplňují pouze pracovní příjmy rodičů, případně v neúplných rodinách bývá pracovní výdělek ještě doplněn dávkami nahrazujícími tento příjem (jako například důchodem, rodičovským příspěvkem, nemocenskými dávkami). O dobré finanční situaci těchto rodin svědčí i zajištěné bydlení, neboť jak tyto úplné, tak neúplné rodiny mají mnohem častěji své byty či domy v osobním vlastnictví. Co se případného zadlužení týče, neměly tyto rodiny z velké většiny potřebu využívat nějakou spotřebitelskou půjčku či úvěr. Rodiny spadající do této třídy, které zvládly dopady energetické krize, zdražování i pandemie bez nutnosti nějakých zásadních úsporných opatření a které neměly důvod je uplatňovat ani před pandemií, tak můžeme označit jako *finančně zajištěné rodiny*.

Rodiny spadající do druhé nejčetněji zastoupené třídy (B) měly výchozí pozici, co se míry uplatňování úsporných opatření týče, v podstatě stejnou jako předchozí skupina finančně zabezpečených rodin. Před rokem 2020 totiž nepracovaly skoro žádná úsporná opatření. Ani v průběhu prvních dvou let pandemie se nemusely výrazněji uskrovnovat. *Problémy jim způsobil až dynamický vzestup cen v roce 2022, kdy pod tíhou ekonomické krize přistupovaly k velké řadě úsporných kroků*. Téměř všechny tyto rodiny začaly snižovat spotřebu energií a/nebo vody, omezily stravování mimo domov, šetřily na jídle nebo za dovolenou. Polovina z nich ale současně hledala další práci. Častěji zde byly zastoupeny (úplné) rodiny s nejmladším dítětem do tří let věku a nesezdaná partnerství. Zatímco sólo rodiče z této třídy měli příjem z pracovní činnosti, na němž byla rodina závislá, v úplných rodinách byl jeden z rodičů mnohdy nevýdělečně činný, a to hlavně z důvodu mateřské či rodičovské dovolené, což se rovněž promítalo v celkových příjmech domácnosti a jejich struktuře. Jednalo se tak častěji o nízkopříjmové úplné rodiny, které hospodařily s měsíčním příjmem do 39 tisíc Kč, příp. do 49 tisíc Kč. Podle typu bydlení se v této třídě neukázaly výraznější odchylky od průměru. Čerpání spotřebitelských půjček anebo úvěrů někdy v posledních třech letech přitom bylo jedním z finančních kroků, které tyto (úplné) rodiny mírně častěji oproti průměru činily. Tuto třídu bychom souhrnně mohli pojmenovat jako *rodiny čelící důsledkům ekonomické krize*.

Třetí třídu (C) představují rodiny, které podobně jako předchozí dvě skupiny zpravidla neměly před pandemií potřebu činit nějaké úsporné kroky. *S pandemií však přišlo zhoršení jejich ekonomických podmínek a vyvstala u nich nutnost využívat současně několik opatření v zájmu stabilizace finanční situace. V průběhu energetické krize a zvyšování cen se ale jejich situace nezlepšila a míra uplatňování úsporných strategií u nich přetrvávala na srovnatelné, ne-*

mírně vyšší úrovni. V řadě ukazatelů vykazuje tato třída podobné znaky jako rodiny čelící až následkům krize v roce 2022, na druhou stranu jsou ale u nich patrné některé rizikovější faktory. Z hlediska demografických charakteristik se v této třídě (také) častěji vyskytují (úplné) rodiny s nejmladším dítětem do tří let věku. Vzhledem k celkovému příjmu sem ve vyšší míře spadají nízkopříjmové rodiny úplné (s příjmem do 39 tisíc Kč) i neúplné (s příjmem do 29 tisíc Kč), čerpající mírně častěji sociální dávky typu přídatků na dítě nebo příspěvek na bydlení. Zatímco v úplných rodinách jde častěji o rodiny, kde nepracuje žádný z rodičů, v neúplných rodinách jsou to spíše případy, kde disponují s minimálně dvěma pracovními příjmy. Tyto neúplné rodiny totiž bývají tzv. smíšené, tzn. že kromě sólo rodiče a nezaopatřeného dítěte, příp. dětí, v nich žijí i další osoby, zpravidla prarodiče nebo již nezávislé děti. Pro rodiny v této třídě je typičtější bydlení v nájmu, což platí shodně pro úplné i neúplné rodiny. Z hlediska zkušenosti se zadlužením se častěji jedná o rodiny, které splácí nějaké spotřebitelské půjčky. V úplných rodinách jsou to častěji ty, které se takto zadlužily ještě před pandemií, ale i v jejím průběhu, příp. v roce 2022, v rodinách sólo rodičů spíše jen ty, jež si vzaly nově nějakou půjčku právě někdy v posledních třech letech. Tyto rodiny je celkově možné nazývat jako *rodiny ekonomicky ohrožené pandemií i následným zdražováním*.

Další třídou (D) jsou rodiny, které *uplatňovaly několik úsporných strategií po celé sledované období, přičemž postupem času se jejich potíže (měřeno průměrným počtem využívaných strategií) ještě mírně prohlubovaly*. Častěji se jedná o neúplné rodiny, bez ohledu na počet dětí, z hlediska věku nejmladšího dítěte pak spíše o ty s dospívajícím dítětem starším 15 let. Forma partnerského soužití rodičů v úplných rodinách zde opět diferencuje a častěji do této skupiny zařazuje nesezdané páry. Průvodním znakem jsou i nízké celkové příjmy rodiny, v rámci úplných rodin do 39 tisíc Kč, mezi neúplnými do 19 tisíc, příp. 29 tisíc Kč. Rodinné rozpočty těchto rodin jsou velmi často závislé na sociálních dávkách. V úplných rodinách buď v podobě přídatku na dítě, příspěvku na bydlení apod. doplňují pracovní příjmy, příp. ještě jejich „náhrady“ (jako je důchod, podpora v nezaměstnanosti, rodičovský příspěvek atd.), nebo představují hlavní zdroje jejich příjmů. V neúplných rodinách tyto sociální dávky reflektující ztížené ekonomické podmínky rodin spíše jen doplňují příjmy z pracovní činnosti. Nájemní bydlení se ukazuje jako rizikový faktor v rodinách úplných i neúplných, v těch úplných jde navíc častěji i o uživatele družstevních bytů. Zadluženost těchto rodin je poměrně častá, nicméně statisticky významné diference se prokázaly pouze v úplných rodinách, a to ve smyslu častějšího zadlužení těchto rodin jak od doby před pandemií, tak v jejím průběhu, příp. pak v roce 2022. Těmto rodinám lze říkat *rodiny dlouhodobě se nacházející v určitých ekonomických nesnázích*.

Poslední, početně nejmenší třída (E) reprezentuje *rodiny, jejichž životní podmínky se dlouhodobě nesou ve znamení značných omezení*. Jak před rokem 2020, tak v prvních dvou letech pandemie i v následujícím roce vysokých cen energií a dalšího zboží a služeb byly nuceny aplikovat většinu všech uvažovaných úsporných strategií. Ve vyšší míře se opět jedná o neúplné rodiny, příp. o nesezdaná soužití v rodinách úplných. Ekonomická aktivita rodičů je podstatně oslabená. V úplných rodinách častěji pracuje jen jeden z nich (druhý je nezaměstnaný nebo ekonomicky neaktivní), příp. žádný. Častěji jde tedy o rodiny s nejvýše jedním pracovním příjmem. Vedle něj pak mají v rozpočtu význam sociální dávky typu přídavek na dítě nebo příspěvek na bydlení, příp. náhrada pracovního příjmu ve formě podpory v nezaměstnanosti apod. Také v neúplných rodinách bývá rodič častěji nezaměstnaný, a rodinám tak chybí příjmy z pracovní činnosti. Závislost na sociálních dávkách je u nich velká. V této třídě se také častěji nalézají úplné rodiny s celkovým příjmem do 39 tisíc Kč a rodiny neúplné s příjmem do 19 tisíc, příp. do 29 tisíc Kč. Typické je pro tuto třídu nájemní bydlení, a to bez ohledu na úplnost rodiny. Splácení nějakých spotřebitelských půjček se těchto rodin týká poměrně často, zvláště pak neúplných rodin, které je čerpají již delší dobu, neboť si je ve vyšší míře vzaly ještě před pandemií. Rodiny nacházející se v těchto ztížených podmínkách lze nazvat jako *rodiny trvale ohrožené ekonomickou nejistotou*.

Co se týče regionálních diferencí, tak analýza v tomto směru prokázala jen dílčí rozdíly, v jejichž pozadí stojí spíše vnitřní charakteristiky dotázaných rodin než samotná příslušnost ke kraji. Např. rodiny ve Středočeském a Jihočeském kraji častěji patřily do skupiny těch, které v žádném období téměř nemusely sahat po nějakých úsporných opatřeních. Rodiny na území Hlavního města Prahy se naproti tomu častěji řadily mezi ty, které k těmto krokům přiměla až pandemie a pak i následné zdražování. Nejvíce ohrožené rodiny nucené využívat většinu úsporných kroků již od doby před pandemií jsou ale rozmístěny napříč celou republikou a ani v krajích s nižší ekonomickou úrovní (Ústeckém či Moravskoslezském) není jejich zastoupení statisticky signifikantně vyšší než v jiných regionech. Ani velikost obce zařazení rodin v rámci získané typologie nijak nediferencovala.

Vliv vybraných sociodemografických a ekonomických charakteristik rodin na uplatňování úsporných opatření

V typologii rodin sestavené na základě LPA se odráží odlišné sociodemografické složení domácnosti a její ekonomické charakteristiky. Zatímco k těm finančně bezproblémovým rodinám, které se před pandemií, v jejím průběhu i v roce 2022 v podstatě obešly bez nutnosti využití nějakých úsporných opatření, patří ve vyšší míře úplné rodiny (sezdaných rodičů) spíše s jedním dítětem

dospívajícího věku, péče o děti předškolního věku, s níž je vázána nevýdělečná činnost rodiče, ale také neúplnost rodiny, ústí v nezbytnost uplatňování úsporných kroků. Tato nevyhnutelnost bývá obecně spojena s celkově nižším měsíčním rozpočtem domácnosti a s vyšší závislostí na sociálních dávkách, častěji se také dotýká nájemníků ve srovnání s vlastníky bytů či domů. Doprovodným jevem ztížených finančních podmínek domácností v souvislosti s vyšší mírou praktikování nějakých úsporných strategií je i častější splácení spotřebitelských půjček.

V závěrečném kroku byla pro souhrnné rozlišení, které z uvedených faktorů jsou při kontrole dalších okolností určující pro zařazení do té které skupiny, využita multinomiální logistická regrese. Poslední dvě kategorie rodin (D a E) uplatňující úsporné strategie již od doby před pandemií byly vzhledem k poměrně nízkému četnostnímu zastoupení druhé skupiny sloučeny pro tyto účely do jedné. Typologie rodin dle různého využívání úsporných strategií před pandemií, v jejím průběhu a v roce 2022 pak představuje závisle proměnnou. Jako vysvětlující proměnné vstoupily do regresní analýzy v návaznosti na předchozí výsledky úplnost rodiny při rozlišení manželských a nesezdaných párů, počet dětí, věk nejmladšího dítěte, právní forma užívání bytu, celkový měsíční příjem domácnosti, struktura tohoto příjmu z hlediska existence pracovních výdělků a pobírání sociálních dávek a čerpání spotřebitelských půjček.¹²

Výsledky prokázaly, že všechny zahrnuté proměnné ovlivňovaly šanci na zařazení rodiny mezi ty, které z finančních důvodů v uplynulých letech praktikovaly více úsporných strategií ve srovnání s těmi, které nemusely přijmout žádné. Přítomnost dvou a více dětí v rodině zvyšuje (při kontrole dalších zahrnutých proměnných) šanci, že daná rodina musela v porovnání s rodinami s jedním dítětem přistoupit k úsporným krokům. Vliv vyššího počtu dětí je patrný ve všech třídách v komparaci s rodinami, které se obešly bez nutnosti nějakého omezení, nejsilněji pak v rodinách nacházejících se dlouhodobě v ekonomických potížích (Tabulka č. 2), ve kterých měly rodiny s více dětmi (oproti těm jednodětným) téměř dvojnásobnou šanci, že se k řadě úsporných opatření uchýlily již před pandemií. Manželské páry zvládaly snadněji dopady ekonomické krize než partneři žijící nesezdaně, resp. nesezdaní měli oproti manželům 1,6krát vyšší šanci, že budou muset přistoupit k jistým omezením či úsporám v době zdražování (ve srovnání s tím, že by žádné úsporné strategie nevyužili). Faktor sólo rodičovství se prokázal jako statisticky významný až v případě rodin dlouhodobě žijících v ekonomické nejistotě. Sólo rodiče měli oproti manželským párům 1,7krát vyšší šanci setrvalého života ve znamení řady úsporných opatření ve srovnání s tím, že byli zcela finančně soběstační a

¹² Při zahnutí regionálního hlediska do regresní analýzy byla velmi snížena statistická věrohodnost modelu. Krajské členění tak nebylo i vzhledem k výše popsaným souvislostem zohledněno.

nemuseli přistoupit k žádným úsporným krokům. Věk nejmladšího dítěte neměl na šance na zařazení rodin mezi ty, které v některém období uplatňovaly úsporné strategie, povětšinou statisticky signifikantní vliv. Lze poukázat na rodiny s nejmladším dítětem předškolního věku, které měly oproti rodinám s 16letým a starším dítětem nižší šanci, že se zařadí mezi rodiny využívající úsporné strategie. V rodinách s dítětem mladšího školního věku byla naopak tato šance, že budou čelit úsporným opatřením od doby pandemie, až 1,7krát vyšší. Bydlení v nájmu je v tomto ohledu velmi rizikovým faktorem. Pro nájemníky byla šance proti vlastníkům bytů, že uplatní až v době krize, již v pandemii anebo ještě před ní několik úsporných strategií, mnohem vyšší. Podobně, i když slaběji to platilo i pro rodiny obývající družstevní byty nebo byty rodičů. Struktura rodinného rozpočtu z hlediska existence příjmů z výdělečné činnosti a pobírání různých typů sociálních dávek nijak nediferencovala šance, že by rodiny využívaly úsporné strategie až v době zdražování. Již v době pandemie však měly větší šanci uplatnit úsporné strategie ty rodiny, které ke svým pracovním příjmům dostávaly ještě sociální dávky typu přídavek na dítě či příspěvek na bydlení, tedy dávky zohledňující nepříznivou finanční situaci domácnosti. Pobírání těchto dávek spolu s dalšími zvažovanými zdroji pak proti těm, kdo hospodařili jen se svými pracovními příjmy, zhruba trojnásobně zvyšovalo šanci na využívání úsporných opatření již v době před pandemií. Čím vyšší celkový příjem měly rodiny k dispozici, tím nižší měly šanci, že budou nuceny praktikovat úsporné strategie, a to v jakémkoli období. Zatížení domácnosti novou půjčkou vzatou během pandemie či v roce 2022 zvyšovalo šance pro realizaci úsporných kroků ve srovnání s těmi, kdo žádnou takovou půjčku neměli. Čerpání půjček tak pro tyto rodiny znamenalo další způsob, který volily při řešení své napjaté finanční situace. Posloupnost však mohla být i opačná, neboť vyšší šanci na využívání více úsporných opatření vykazaly také rodiny, které splácely půjčku vzatou ještě před pandemií.

Tabulka č. 2: Výsledky multinomiální logistické regrese – využívání úsporných strategií

	B. Rodiny čelící důsledkům ekono- mické krize		C. Rodiny ohrožené pandemií i následným zdražováním		D. + E. Rodiny trvale v ekono- mických nesnázích	
	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)
Počet dětí (ref.: s jedním dítětem)	0,311	1,365 **	0,325	1,384 *	0,642	1,900 ***
Typ partnerství (ref. manželé)						
sólo rodiče	0,150	1,162	0,049	1,051	0,520	1,682 **
nesezdaní partneři	0,463	1,589 ***	0,224	1,251	0,409	1,506 *
Věk nejmladšího dítěte (ref.: 16 a více let)						
do 3 let	-0,087	0,917	0,395	1,485	-0,675	0,509 *
4 až 6 let	-0,407	0,666 *	0,242	1,273	-0,329	0,719
7 až 11 let	-0,077	0,926	0,534	1,705 *	-0,139	0,870
12 až 15 let	0,045	1,046	0,406	1,501	-0,185	0,831
Právní forma užívání bytu (ref.: vlastnictví bytu)						
vlastnictví rodinného domu	0,239	1,270 *	0,060	1,062	0,067	1,069
družstevní byt	0,192	1,211	0,596	1,815 *	0,676	1,965 **
nájemní byt / pronajatý dům	0,518	1,678 ***	0,799	2,223 ***	0,925	2,522 ***
byt/dům, který vlastní rodiče, příbuzní	0,224	1,251	0,668	1,951 **	0,586	1,797 *
Struktura příjmu domácnosti (ref.: pouze pracovní příjmy)						
pracovní příjmy a náhrada	0,217	1,243	0,162	1,176	0,303	1,354
pracovní příjmy a soc. dávky	-0,040	0,960	0,767	2,154 **	1,131	3,100 ***
pracovní příjmy, náhrada a soc. dávky	0,119	1,126	0,424	1,528	1,123	3,075 ***
žádný pracovní příjem, jen náhrada a/nebo soc. dávky	0,105	1,111	0,409	1,505	1,006	2,734 ***
Celkový měsíční příjem domác- nosti (ref.: 60 tisíc a více Kč)						
do 29 tisíc Kč	1,599	4,949 ***	1,757	5,795 ***	2,530	12,553 ***
30–39 tisíc Kč	1,377	3,961 ***	1,151	3,162 ***	1,707	5,513 ***
40–49 tisíc Kč	1,169	3,217 ***	1,024	2,783 ***	1,322	3,752 ***
50–59 tisíc Kč	0,784	2,191 ***	0,551	1,735 **	1,089	2,973 ***
Splácení půjček (ref.: nemá žádné půjčky)						
půjčky vzaté nově v pandemii/2022	0,818	2,265 ***	1,183	3,264 ***	0,989	2,687 ***
půjčky vzaté před pandemií	0,517	1,677 ***	0,763	2,145 ***	0,745	2,107 ***
Konstanta	-1,945		-3,477		-3,566	

Pozn.: závislá proměnná = čtyři třídy rodin (ref. třída A. Finančně zajištěné rodiny), tj. využívání více úsporných opatření v roce 2022 a/nebo v pandemii, příp. před ní ve srovnání s nevyužíváním žádných strategií v žádném období; Cox a Snell R^2 0,256, Nagelkerke R^2 0,278, Model sign. 0,000. Statistická významnost na hladině: * $\alpha = 0,05$, ** $\alpha = 0,01$, *** $\alpha = 0,001$. Struktura příjmu domácnosti: náhrada = pobírání důchodu, podpory v nezaměstnanosti, rodičovského příspěvku a/nebo nemocenských dávek; soc. dávky = čerpání příspěvku na dítě, příspěvku na bydlení, náhradního výživného, dávek hmotné nouze a/nebo jiných sociálních dávek

Zdroj: Výzkum Životní podmínky rodin s dětmi 2022.

Shrnutí a doporučení

Pandemie covidu-19, energetická krize a zdražování zboží a služeb značně proměnily spotřební chování českých rodin (ČSÚ 2023b, c) a přiměly je k využívání řady úsporných strategií. Vyplývá to z různých výzkumů věnovaným důsledkům pandemie a krize (např. STEM 2022; *Život během pandemie*, nedat.; *Život k nezaplacení*, nedat.; Křečková Tůmová et al. 2023). Zacílení na rodiny s dětmi je však v těchto výzkumech spíše okrajové, s jistou výjimkou posledně zmiňované studie. Unikátní sociologický výzkum uskutečněný na podzim 2022 mezi rodinami s nezaopatřenými dětmi, z něhož vychází tento článek, byl zaměřen na jejich životní podmínky a způsoby adaptace v případech zhoršené ekonomické situace domácnosti, čímž významně rozšiřuje datovou základnu v této oblasti a zmírňuje nedostatky šířeji orientovaných šetření.

Podle tohoto šetření nemusela pouze každá pátá rodina v posledních letech šetřit na spotřebě energií, vody anebo jídla či stravování mimo domov, na nákupu dětského oblečení a obuvi, omezovat volnočasové aktivity jednotlivých členů domácnosti nebo celé rodiny, včetně rodinných dovolených, ani se obracet na stát s žádostí o sociální dávky či na charitativní organizace nebo hledat další zdroje příjmů. Zatímco před rokem 2020 uplatňovala alespoň jednu z těchto strategií třetina rodin s dětmi, v roce 2022 to byly již více než tři čtvrtiny. Prohloubení finančních problémů je možné pozorovat především v důsledku ekonomické krize.

Prostřednictvím LPA analýzy bylo identifikováno pět tříd rodin podle míry zavádění úsporných opatření. Necelá polovina rodin s dětmi zvládla dosavadní ekonomické výzvy (téměř) bez nutnosti uchýlit se k navrženým opatřením pro udržení rodinného rozpočtu. Více než čtvrtina ustála z tohoto pohledu období pandemie, ale byla následně zasažena energetickou krizí a zdražováním. Přibližně 16 % rodin se potýkalo s trvalými finančními problémy již před pandemií i později, v tom 5 % rodin patřilo mezi nejvíce ohrožené. K podobnému podílu kriticky ohrožených domácností (15 %) dospěli analytici ze STEM (2022), kteří však svou typologii postavili na příjmové a majetkové situaci domácnosti a její míře úspor a v rámci ní pak sledovali dopady zdražování. Rodiny s dětmi, jako jeden ze zohledňovaných typů domácností, se ve vyšší míře vyskytovaly jak ve skupině dobře finančně zajištěných domácností, tak v kategorii těch nejvíce ohrožených.

V souladu s tím i naše analýza potvrdila, že k hlavním rizikovým faktorům, při jejichž existenci byly rodiny nuceny přijímat řadu úsporných kroků, patří nízký rodinný rozpočet a zadluženost domácnosti. Tíživější dopady pandemie na rodiny s dětmi či na nízkopříjmové domácnosti dokládá i analýza Kalíškové a Zapletalové (2022). Případná kumulace spotřebitelských půjček může rodinu dostávat do dluhové pasti. Podpora finanční gramotnosti, dostupného finanč-

ního a dluhového poradenství se nabízí jako jedno z možných řešení, jak těmto situacím předcházet. Pobírání sociálních dávek, zvláště těch (příjmově) testovaných, zvyšovalo šanci na zařazení rodiny mezi ty, pro něž je uplatňování nějakých úsporných strategií dlouhodobou nezbytností. Zajištění rodiny dostatečnými příjmy z výdělečné činnosti je zásadním prvkem ve finanční soběstačnosti rodin. Potřebná je však i stabilita této práce (Kalíšková – Zapletalová 2022). K tomu by měla směřovat podpora státu v oblasti nastavení podmínek pro sladování práce a rodiny (např. zajištění dostupnosti služeb péče o děti, snižování gender pay gap, nabídka flexibilních forem práce) i například skrze nepřímou daňovou podporu.

Také v oblasti podpory bydlení lze najít určité rezervy. Výsledky analýzy potvrdily, že určitá bytová nestabilita spojená s obýváním nájemního bytu, příp. bytu v jiném než osobním vlastnictví, zvyšovala šanci, že rodiny čelily finančním problémům, k jejichž zmírnění či odstranění potřebovaly realizovat řadu úsporných opatření. Žádoucí je podpora zvýšení dostupnosti nájemního a sociálního bydlení, i jako prevence propadu do azylového bydlení. Potřebné je i neustálé sledování míry čerpání příspěvku na bydlení, jehož nevyužívání se stále zdá být poměrně časté (srov. Pertold – Pleticha 2022; Prokop et al. 2021). S tím souvisí i pravidelná úprava nastavení této dávky při zohlednění aktuálního vývoje cen energií a situace na trhu bydlení.

Další sférou, ve které rodiny s dětmi musely omezovat své výdaje, byla oblast volnočasového vyžití dětí a školního stravování. Umožnit dětem chodit na školní obědy a účastnit se zájmových aktivit přitom výrazně přispívá k jejich rozvoji, sociálnímu začlenění i studijním výsledkům. Narůstající potíže (nízkopříjmových) rodin při úhradě školních obědů potvrzují i dostupné statistiky projektu¹³ v této oblasti. Vyšší počet dětí v rodině ve srovnání s rodinou s jedním dítětem přitom zvyšuje šanci na realizaci úsporných opatření v zájmu zajištění finanční situace domácnosti. Za úvahu tak stojí podpora plynoucí do rodin přímo na volnočasové aktivity dětí, příp. příslušným organizacím. Rozšířit by se v tomto směru mohla například i nabídka zdravotních pojišťoven a jejich cílených příspěvků např. na pohybové aktivity dětí.

Pro vyhodnocování pomoci rodinám s dětmi, revizi či přijímání nových opatření pro jejich podporu je třeba disponovat příslušnou datovou základnou, a to kontinuálně. Životní podmínky rodin s dětmi, jejich příjmová a výdajová struktura jsou sice součástí pravidelných šetření *Českého statistického úřadu* (ČSÚ 2023a, b), zastoupení rodin s dětmi umožňující detailnější třídění dle úplnosti, počtu dětí, jejich věku, příp. dalších ukazatelů je v nich ale nedostatečné (např. nejsou systematicky sledovány náklady na děti, které byly detailně

¹³ Např. <https://www.mpsv.cz/-/projekt-obedy-do-skol-pomaha-uz-sedmym-rokem-v-tomto-skolnim-roce-znovu-zajisti-tisicum-deti-obedy-zdarma>, <https://www.obedyprodeti.cz/o-projektu/>

zjišťovány naposledy v roce 2003¹⁴). Součástí rovněž nejsou otázky zjišťující strategie rodin uplatňované v zájmu zajištění stability své finanční situace. Zopakování výzkumu cíleného na rodiny s dětmi reflektujícího jejich aktuální životní podmínky se tak jeví jako potřebné, i s ohledem na nemalé obavy ze zhoršení finanční situace v dalším období, které rodiče ve výzkumu *Životní podmínky rodin s dětmi 2022* velmi často pociťovali.

Sylva Höhne vystudovala Národohospodářskou fakultu na VŠE v Praze, od roku 2002 pracuje v oddělení rodinné politiky RILSA. Odborně se zaměřuje zejména na sociálně-ekonomické podmínky rodin, systém finanční podpory rodin s dětmi, rodinnou politiku a služby péče o děti.

Jana Palonciová absolvovala obor sociologie na FF UK a doktorské studium demografie na PřF UK. Je vedoucí týmu rodinné politiky v RILSA. Zabývá se především sociologií rodiny, rodinnou politikou, demografií, sladčováním práce a rodiny a sociálněprávní ochranou dětí.

Karel Fric získal doktorát na Erasmus University. Působí v Evropské nadaci pro zlepšení životních a pracovních podmínek a spolupracuje s RILSA. Pracoval jako výzkumník pro Agenturu Evropské unie pro základní práva. Ve své práci se specializuje na metodologii a implementaci průzkumů a analýzu dat v oblastech rovnosti, diskriminace a podmínek na trhu práce.

LITERATURA

ADUNTS, D. – KURYLO, B. – ŠPECIÁNOVÁ, J., 2022: Inflation Inequality in the Czech Republic. Policy paper 2/2022. Praha: RILSA. Dostupné z: <https://www.rilsa.cz/wp-content/uploads/2023/02/Policy-Paper-VUPSV-v.-v.-i.-c.2-2022.pdf>.

COLABELLA, A. – GUGLIELMINETTI, E. – RONDINELLI, C., 2023: The Distribution and Use of Italian Households' Savings after the Pandemic. *Questioni di Economia e Finanza (Occasional Papers)*. Dostupné z: DOI: <https://doi.org/10.32057/0.QEF.2023.0797>.

CROSSLEY, T. F. – FISHER, P. – LOW, H., 2021: The Heterogeneous and Regressive Consequences of COVID-19: Evidence from High Quality Panel Data. *Journal of Public Economics* 193. Dostupné z: DOI <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2020.104334>.

¹⁴ Viz

https://www.czso.cz/csu/czso/na_nasich_strankach_najdete_novou_publicaci_naklady_na_vychovu_a_vyzivu_deti_v_roce_2003

- ČBA, 2020: Průzkum ČBA: Finanční dopady koronaviru. Dostupné z: <https://cbaonline.cz/financni-dopady-koronaviru-na-domacnosti>.
- ČERVENKA, J. – KYSELÁ, M., 2023: Doba covidová. Výzkumná zpráva. Praha: SOÚ AV ČR a CVVM. Dostupné z: https://cvvm.soc.cas.cz/cz/47-ostatni/ostatni-ruzne/5643-doba-covidova-vyzkumna-zprava?idU=2&acm=59_1135.
- ČSÚ, 2023a: Příjmy a životní podmínky domácností – 2022. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/prijmy-a-zivotni-podminky-domacnosti-7isum3msez>
- ČSÚ, 2023b: Spotřební výdaje domácností – 2022. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/spotrebni-vydaje-domacnosti-2022>
- ČSÚ, 2023c: Vývoj ekonomiky České republiky – 2. čtvrtletí 2023. Praha: ČSÚ. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/vyvoj-ekonomiky-ceske-republiky-2-ctvrtleti-2023>.
- ČSÚ, 2024: Hlavní makroekonomické ukazatele. Praha: ČSÚ. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/hmu_cr.
- DRAKE, P. – WILLIAMS, E., 2022: A Look at the Economic Effects of the Pandemic for Children. KFF. The independent source for health policy research, polling, and news. Dostupné z: <https://www.kff.org/coronavirus-covid-19/issue-brief/a-look-at-the-economic-effects-of-the-pandemic-for-children/>.
- EUROSTAT, 2024: HICP – inflation rate. Dostupné z: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00118/default/table?lang=en>
- FRIEDLINE, T. – CHEN, Z. – MORROW, S., 2021: Families' Financial Stress & Well-Being: The Importance of the Economy and Economic Environments. *Journal of Family and Economic Issues* 42 (Suppl 1), 34–51. Dostupné z: DOI: <https://doi.org/10.1007/s10834-020-09694-9>.
- HÖHNE, S. – PALONCYOVÁ, J. – SVOBODOVÁ, K. – CHLAPEC, D. – RAČÁKOVÁ, I., 2022: Dopady pandemie covidu-19 na sólo rodiče. Praha: VÚPSV, v. v. i. Dostupné z: https://katalog.vupsv.cz/fulltext/vz_510.pdf.
- CHARALAMPAKIS, E. – FAGANDINI, B. – HENKEL, L. – OSBAT, CH. 2022: The impact of the recent rise in inflation on low-income households. European Central Bank. Dostupné z: https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2022/html/ecb.ebbox202207_04~a89ec1a6fe.en.html.
- CHZEN, Y., 2015: Perceptions of the Economic Crisis in Europe: Do Adults in Households with Children Feel a Greater Impact? *Social Indicators Research* 127: 341–360. Dostupné z: DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-015-0956-z>.
- KALÍŠKOVÁ, K. – ZAPLETALOVÁ, L., 2022: Kompenzace ztráty příjmů v pandemii covid-19: vítězové a poražení. *Studie* 10/2022. Praha: Idea CERGE-EI. Dostupné z: https://idea.cerge-ei.cz/files/IDEA_Studie_10_2022_Ztraty_prijmu_v_pandemii/IDEA_Studie_10_2022_Ztraty_prijmu_v_pandemii.html#p=1
- KLUSÁČEK, J. – TRANOVÁ, F. – PAŠEK, O. – POLANECKÝ, K. – KALENDA, S., 2022: Energetická chudoba a její řešení. Hnutí DUHA, Ostravská univerzita, Platforma pro sociální bydlení a Za bydlení. Dostupné z: <https://hnutiduha.cz/publikace/energeticka-chudoba-jeji-reseni>.

- KOLMAKOV, A. E. – LOKHTINA, T. N. – KULESH, M. I., 2021: IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. Dostupné z: DOI: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/751/1/012150>.
- KŘEČKOVÁ TŮMOVÁ, N. – NEŠPOROVÁ, O. – SVOBODOVÁ, K. – PALONCYOVÁ, J. – HÖHNE, S., 2023: Rodiny s dětmi v letech 2018–2022. Praha: RILSA. Dostupné z: https://katalog.vupsv.cz/fulltext/vz_528.pdf.
- MAY, T. – AUGHTERSON, H. – FANCOURT, D. – BURTON, A., 2023: Financial Adversity and Subsequent Health and Wellbeing During the COVID-19 Pandemic in the UK: A Qualitative Interview Study. *SSM – Qualitative Research in Health* 3. Dostupné z: DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ssmqr.2023.100224>.
- PALONCYOVÁ, J. – HÖHNE, S. – KŘEČKOVÁ TŮMOVÁ, N. – SVOBODOVÁ, K. – VIDOVIČOVÁ, L., 2023: Zpráva o rodině 2023. Praha: RILSA. Dostupné z: https://katalog.vupsv.cz/fulltext/vz_548.pdf
- PERTOLD, F. – PLETICHA, P., 2022: Nárůst cen energií a zvýšení příspěvku na bydlení v lednu 2022: Pomohlo to? Studie 13/2022. IDEA CERGE-EI. Dostupné z: https://idea.cerge-ei.cz/documents/IDEA_Studie_13_2022_Narust_cen_energi/IDEA_Studie_13_2022_Narust_cen_energi.html#p=26.
- PROKOP, D. – HRUBÁ, L. – KUNC, M., 2020: Ekonomické problémy domácností v polovině května. Dostupné z: <https://www.paqresearch.cz/post/ekonomicka-situace-domacnosti-po-peti-mesicich-trvani-vyzkumu-zivot-behem-pandemie>
- PROKOP, D. – KUDRNÁČOVÁ, M. – DVOŘÁKOVÁ, E. – PLETICHA, P., 2021: Dopady zdražení energií a návrh reformy příspěvku na bydlení. PAQ Research a IDEA CERGE-EI. Dostupné z: https://idea.cerge-ei.cz/images/COVID/PAQ_Research/2135_Energie_v27.pdf.
- RAM, N. – GRIMM, K. J., 2009: Methods and Measures: Growth Mixture Modeling: A Method for Identifying Differences in Longitudinal Change Among Unobserved Groups. *International Journal of Behavioral Development* 33(6): 565–576. DOI: <https://doi.org/10.1177/0165025409343765>.
- ROSENBERG, J. M. – BEYMER, P. N. – ANDERSON, D. J. – van LISSA, C. J. – SCHMIDT, J. A., 2018: tidyLPA: An R Package to Easily Carry Out Latent Profile Analysis (LPA) Using Open-Source or Commercial Software. *Journal of Open Source Software* 3(30): 978. DOI: <https://doi.org/10.21105/joss.00978>.
- SLABÁ, J., 2022: Vládní boj proti pandemii: přehled opatření vydaných v souvislosti s pandemií onemocnění covid-19 v Česku v letech 2020 a 2021. *Demografie* 64(2): 175–196. Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/10180/167607725/13005322q2_175-196.pdf/88d441f5-1b2c-42bd-a8cd-ab41cb0edfe7?version=1.1.
- SPURK, D. – HIRSCHI, A. – WANG, M. – VALERO, D. – KAUFFELD, S., 2020: Latent profile analysis: A review and “how to” guide of its application within vocational behavior research. *Journal of vocational behavior* 120(103445). DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103445>.
- STEM, 2022: Finanční situace českých domácností a dopady zdražování – květen 2022. Praha: STEM. Dostupné z: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/cz/pdf/2022/Financni-situace-prezentace-STEM.pdf>.

- TEIN, J. Y. – COXE, S. – CHAM, H., 2013: Statistical power to detect the correct number of classes in latent profile analysis. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal* 20(4): 640–657. DOI: <https://doi.org/10.1080/10705511.2013.824781>.
- VILCHYNSKA, L. – SHASHYNA, M. – SAIENKO, V. – STARIKOV, O., 2023: The Impact of the COVID-19 Pandemic on Household Expenditures in the EU Countries (The Case of Central and Eastern Europe). *Malaysian Journal of Consumer and Family Economics* 30: 155–175. Dostupné z: DOI: <https://doi.org/10.60016/majcafe.v30.07>.
- WARDENAAR, K., 2021: Latent Profile Analysis in R: A Tutorial and Comparison to Mplus. Dostupné z: <https://psyarxiv.com/wzfr/download>.
- WILLIAMS, G. A. – KIBOWSKI, F., 2016: Latent Class Analysis and Latent Profile Analysis. In Jason, L. A., Glenwick, D. S. (Eds.): *Handbook of Methodological Approaches to Community-Based Research: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods* (pp. 143–151). Oxford University Press.
- ŽIVOT BĚHEM PANDEMIE, nedat. Dostupné z: <https://zivotbehempandemie.cz/projekt>.
- ŽIVOT K NEZAPLACENÍ, nedat. Dostupné z: <https://data.irozhlaz.cz/zivot/strategie/>.